

Amna Ćatić

SOCIJALIZACIJA DJECE SA INTELEKTUALNOM DEFICIJENCIJOM KROZ NASTAVU TJELESNOG I ZDRAVSTVENOG ODGOJA

Sažetak

Djeca sa posebnim potrebama su nezaobilazna odgojno-obrazovna realnost. Njihove obrazovne i druge mogućnosti zavise od vrste i stupnja deficita. U ovom radu želimo ukazati koje to mogućnosti nastava Tjelesnog i zdravstvenog odgoja pruža u područstvajanju djece sa usporenim kognitivnim razvojem, odnosno sa intelektualnom deficijencijom. Ova kategorija djece je limitirana u svojim intelektualnim kapacitetima za ostvarivanje obrazovnih sadržaja predviđenih za učenike sa normalnim intelektualnim razvojem, zato se za njih prave posebni programski sadržaji prilagođeni njihovim mogućnostima. Ključna uloga škole je da se ova djeca uključe u društveni kontekst društva i da mogu ostvariti i kvalitetne interakcije sa okruženjem. S druge strane, kroz inkluziju djece sa posebnim potrebama veoma je važno da djeca sa normalnim psihofizičkim razvojem prihvate ovu djecu kao jednako vrijednu. Nastava Tjelesnog i zdravstvenog odgoja svojim sadržajima i emocionalnim ozračjem zbližava djecu i neumitno ih upućuje na saradnju zbog čega treba posvetiti posebnu pažnju organizaciji i planiranju ove nastave u kontekstu socijalnih interakcija.

Ključni pojmovi: Nastava Tjelesnog i zdravstvenog odgoja, socijalizacija, intelektualna deficijencija, inkluzija

SOCIALIZATION OF CHILDREN WITH INTELLECTUAL DEFICIENCY THROUGH THE CLASSES OF PHYSICAL EDUCATION

Summary

Children with disabilities are inevitable reality of educational system. Their educational and other abilities depend on the type

and level of deficiency. In this paper we would like to indicate the opportunities for socialization of children with delayed cognitive development or intellectual deficiency through the classes of Physical education. This category of children is limited in their intellectual capacity to acquire educational contents planned for children with normal intellectual development, so the special program contents adapted to their abilities are created for them. Key role of the school is to get these children involved in the social context of society in order to be able to establish quality interaction with their surrounding. On the other hand, it is very important that in the process of inclusion children with disabilities are accepted as equally valuable by children with normal physical and mental development. Classes of Physical education with its content and emotional atmosphere inevitably get children closer and direct them to cooperate, so in the context of social interaction special attention should be given to planning and organization of this educational process.

Key words: *classes of Physical education, socialization, intellectual deficiency, inclusion*

Uvod

Odgoj je društveni fenomen zahvaljujući kome se čovjek izdigao do razina da istražuje daleke svemirske prostore i da prodire i mikro svijet i tako ostvaruje spektakularne tehnološke rezultate. S druge strane, odgoj u užem značenju upućuje na nevjerovatnu dekadencu humanosti i socijalne senzibilnosti savremenog čovjeka. Ovoga nije pošteđena ni škola u kojoj učenici stiču obilje informacija i ostvaruju izvanredne obrazovne rezultate, ali istodobno se dešavaju velika odgojna zastranjenja u vidu socijalne alijenacije i raznih društvenih patologija. Odgoj u najširem značenju bi trebalo da implicira jedinstvo odgoja u užem značenju i obrazovanja. Još od doba francuske buržoaske revolucije zapadna civilizacija ističe demokratska prava koja su kasnije pretočena u Deklaraciju o pravima čovjeka. U ovim deklaracijama svako dijete ima pravo na odgoj i obrazovanje bez obzira na pol, rasu, naciju, vjeru i svake druge razlike. Dakle, i djeca različitim prikraćenostima imaju pravo na tekovine moderne civilizacije a koje podrazumijevaju i školovanje. Činjenica je da se u posljednje vrijeme ovoj djeci pruža vidna društvena pažnja i da se

prešlo sa medicinske i skrbničke brige na njihovo obrazovanje da mogu realizirati svoje mogućnosti. Naša odgojno-obrazovna praksa je suočena sa ozbiljnim poteškoćama u ovom pogledu a koja su uglavnom limitirana ekonomskim stanjem. Tu prvenstveno mislimo na pedagoške standarde koji nisu stimulativni za nastavnike koji imaju ovakvu djecu u odjeljenju a ozbiljan problem je i školska infrastruktura i tehnologija. Unatoč tome nastavnici ostvaruju zavidne rezultate prvenstveno u odgajanju ove djece i njihovoj pripremi za kvalitetne interakcije sa drugim članovima društva. Ovdje želimo naglasiti mogućnosti nastave Tjelesnog i zdravstvenog odgoja u socijalizaciji djece sa intelektualnim deficitom svjesni navedenih ograničenja.

Pojmovno određenje

Kako se u ovom radu bavimo fenomenom odgoja, socijalizacije, djeca sa posebnim potrebama iz kategorije djece sa usporenim kognitivnim razvojem i nastave Tjelesnog i zdravstvenog odgoja, to ćemo prvo dati njihovo kraće pojamno određenje.

Odgoj je proces kao i njegov rezultat, neka namjera i neko djelovanje, neko stanje kao i njegovi uvjeti, neka namjerna radnja kao i nenamjerni društveni utjecaji itd. (Herbart Gudjons). U najširem značenju odgoj je očovječenje djeteta. Odgoj je dio socijalizacije, onaj dio koji se za to planski organizira i to neovisno o obitelji.

Pod **socijalizacijom** podrazumijevamo sve planirane pedagoške mjere i neplanirani utjecaji kojima se djeca i mladi uklapaju u društvo i preuzimaju svoje područje odgovornosti.

Pojam socijalizacije polazi od individua. U doživljavanju pojedinca socijalizacija se prikazuje kao proces i rezultat kompleksnih aktivnosti, a iz perspektive iskustvenog procesa kao refleksija.

Tjelesni i zdravstveni odgoj je pedagoški osmišljen proces izgrađivanja i oblikovanja cjelovite ličnosti primjenom odgovarajućih pokreta a u funkciji je **čuvanja** zdravlja. Svrha je pravilan tjelesni razvoj, unapređenje zdravlja, podizanje opće tjelesne sposobnosti i harmoničan razvoj ličnosti.(Ćatić)

U nižim **školskim** uzrastima ova nastava se uglavnom realizira kroz igru **čime** se doprinosi radosnijem djetinjstvu a samim tim se djeca najlakše podružavaju.

Intelektualna deficijencija je kompleksan problem koji

pogađa ličnost kao biopsihosocijalnu jedinku. Nastaje u razvojnem periodu, a karakterizira je intelektualni deficit i socijalna neadekvatnost. Ovim pojmom obuhvaćene su osobe čije se psihofizičke sposobnosti kreću od potpune ovisnosti do gotovo prosječnih dostignuća. Djeca s mentalnom deficijencijom prate iste zakone razvoja kao i sva ostala djeca, samo se razlike pojavljuju u tempu kojim prolaze određene razvojne faze. Taj tempo ovisi o stupnju, odnosno izraženosti prisutne teškoće kod djeteta.

Uključenje djece sa intelektualnim deficitom u nastavu Tjelesnog i zdravstvenog odgoja

Uključenje ili integracija podrazumijeva prilagođavanje svakolikog odgojno-obrazovnog ambijenta djeci sa posebnim potrebama. To također podrazumijeva da se i dijete prilagodi toj sredini kako bi moglo realizirati njima prilagođene kurikulare. Danas se težište stavlja na inkluziju kao filozofskom konceptu modernog odgoja i obrazovanja po kome svaka osoba ima jednaka prava bez obzira na individualne razlike, tj. pružanje jednakih mogućnosti svima. Škola kroz inkluziju ostvaruje individualne potencijale svakoga djeteta zašto se prave prilagođeni planovi i programi.

Djeca sa intelektualnim deficitom koji se još uvijek u našem zakonodavstvu imenuju kao mentalno retardirana su kategorisani u odnosu na IQ na laku, umjerenu, težu i tešku mentalnu retardaciju. Djeca sa lakom mentalnom retaracijom se mogu uspješno integrirati u odjeljenja sa normalnim intelektualnim razvojem i ovaj se rad uglavnom bavi tom kategorijom. Pedagoška je praksa pokazala da se ovoj kategoriji djece ne posvećuje dovoljna pažnja u poticanju psihosomatskog razvoja jer ona često podrazumijeva individualni pristup. Pored škole i mnogi oblici vaninstitucionalnog odgojnog djelovanja mogu uključivati djecu sa mentalnim deficitom u razne forme fizičke aktivnosti. Škola je ipak najorganizovanija institucija koja planski i sistematski potiče psihofizički razvoj ove populacije i na taj način djeluje na transformaciju ličnosti. "Tjelesno je vježbanje motorna aktivnost koja u određenim uvjetima ostvaruje takvu psihofizičku stabilnost ličnosti koja dozvoljava visoku toleranciju promjena u organskoj cjelini pod utjecajem okoline". (Mraković, 1971)

Djeca sa intelektualnim deficitom često imaju i psihomotornih smetnji a koje se mogu otkloniti ili ublažiti individualnim

programima kroz nastavu TOZ-a. Time se može utjecati da djeca bolje poimaju prostor i vrijeme i tako lakše realiziraju i druge sadržaje u okviru školskog programa. Vježbe za psihomotorni razvoj za ovu kategoriju djece odstupaju od uobičajenog fizičkog vježbanja putem gimnastike i ritmike, dijelom zbog slabije koordinacije pokreta ali i zbog deficita pažnje (Bala,1985). Psihomotorika kod ove djece se oslanja na njima poznato iskustvo (to su najčešće igre), gdje je cilj da se doživi prijetnost i obogati iskustvo o prostoru, vremenu, drugima i sebi. U kineziologiji se govori o reedukaciji psihomotorike kroz podsticaje centralnog nervnog sistema posredstvom čula. Reedukacija psihomotorike se najbolje ostvaruje kroz igre i prijatne emocije koje one donose djetetu. Metodičke strategije kroz koje se realizira reedukacija psihomotorike polaze od očuvanih ili nedovoljno razvijenih struktura što je potrebno utvrditi da bi se mogli adekvatno dozirati tjelesni pokreti. Postoje nezaobilazni principi u reedukaciji psihomotorike kakvi su: nivo jednostavnosti, osjećajnosti i prijatnosti, prilagođenosti i svjesnosti.

Moderni se čovjek odrodio od prirode i sve više vremena provodi u zatvorenom prostoru, tako i djeca sve više vremena provode u virtualnom svjetu računalne tehnologije. Također je zbog modificirane hrane, zračenja i drugih etioloških činilaca sve više genetskih malformacija koja su posebno česta kod djece sa intelektualnom deficijencijom. Uz to su kod ove djece prisutnije fiksirane ortopedne deformacije kao funkcionalne promjene nastale zbog slabosti muskulature (Ćatić, Tomić, 2009). Sve navedeno postavlja pred pedagoge Tjelesnog i zdravstvenog odgoja obavezu da za svako dijete prave posebne korektivne programe kao i da ih umješno savjetuju o pravilnom držanju tijela.

U izvjesnim slučajevima dijete ne razumijeva govor pa nastavnik Tjelesnog i zdravstvenog odgoja koristi pasivne pokrete u vidu maženja, pokretanja ruku, nogu. Pokazalo se efikasnim da vježbe za reedukaciju psihomotorike izvodimo pred ogledalom gdje nastavnik drži dijete pred ogledalom ispred sebe okrenuto licem u ogledalo, a kasnije dijete stoji pred nastavnikom i ponavlja njegove pokrete. Ovakve vježbe doprinose doživljaju vlastite tjelesne cjelovitosti u odnosu na druge što doprinosi razvoju identiteta. Kasnije se vježbe prilagođavaju za uključenje druge djece i ostvarivanje međusobnih interakcija.

Djeca sa intelektualnim deficitom imaju poteškoća i sa doživljajem prostora i pokreta ekstremiteta. Prof. dr. Nedeljko Rodić daje konkretna uputstva za poticanje koordinacije kroz vježbe sa 4 takta - širenje i dizanje ruku uz širenje i skupljanje nogu, zatim dizanje ruku iz ramenih zglobova i prelamanje u zglobovima lakta, zatim u zglobu šake uz okretanje dlanova. Dalje se vježba da se skupe stopala i stoji mirno, potom se pomiče peta na jednu stranu a prsti fiksirani i na njih se oslanja, potom se oslanja na petu, a prsti su slobodni i kreću se ukoso, kao što se i petom kretalo. Gestualno polje donjih ekstremiteta se može otkrivati i kada dijete leži na strunjači i "vozi bicikl". Isti autor preporučuje i konkretne vježbe za stabilizaciju i usmjeravanje lateralizacije gdje se uvijek polazi od dominantne strane (desna ruka pa lijeva, uradi suprotno od mene i sl.). Za orijentaciju u prostoru posebno su dobre vježbe sa povezanim očima, npr. nacrtaju se krugovi na tabli a zatim se djetetu povežu oči i traži se da prstom pogodi što bliže centru kruga (Rodić, 2000).

Za socijalizaciju su posebno pogodne vježbe imitacije pokreta kroz koje se dijete unosi u ponašanje drugoga ostvarujući i suptilnije socijalne kapacitete (empatija, identifikacija). U ove vježbe spadaju i one koje diferenciraju psihomotoriku lica. Facijalna ekspresija radosti ili tuge su uvijek akt voljne cjelovite muskulature lica. Čovjek je jedino biće koje svoje emocije izražava facijalnom ekspresijom a što je važan socijalizacijski fenomen. Postoje vježbe kojima se mogu diferencirati facijalne muskulature čela, obrva, kapaka, obraza, usana, npr. naduvaj obraze, naboraj čelo, podigni desnu orvu, namigni lijevom okom i sl.

Dječija igra u funkciji socijalizacije

Pod socijalizacijom podrazumijevamo "proces u kome dijete uči običaje, navike, vrijednosti, jezik, i ostale procese i situacije okoline u kojoj živi, kako bi se što bolje integriralo u tu sredinu."¹ Pri ovome se ne misli samo na pozitivne, već i na negativne uticaje.

Igra je izraz svjesnih i nesvjesnih težnji djeteta u koju unose svoja osjećanja a što je fundament socijalizacije. "Dete se potpuno unosi u igru, radi intenzivno i istrajno, radije se svojim tvorevinama

¹ Elharun Selimović: *Osnovi razvojne i pedagoške psihologije*. Univerzitet "Džemal Bijedić", Mostar, 2001, str 119.

i stvaralačkoj igri, zadovoljno je njima, a drugi mu odaju priznanje zbog uspeha.”²

Djeca sa intelektualnom deficijencijom takođe vole igru i kroz nju stiču nova iskustva, razvijaju sposobnosti, raduju se zajedno sa svojim vršnjacima i na taj način priprema se da surađuju sa drugima. Igra je u isto vrijeme prilika da se razvijaju socijalna osjećanja, pripadnost grupi, kooperativnost i sl. “U igri se dete navikava da se savlađuje, a takođe se uči da poštuje i ceni druge članove grupe, kao i da se potčinjava u korist kolektiva.”³

Igrom se izražavaju želje i ispoljavaju odnosi s drugima i na taj način se uspostavljanja komunikacije djeteta s vanjskim svijetom i neposredno utiče na autopercepciju i međusobno doživljavanje članova grupe kao i na proces izgradnje identiteta.

Aktivnosti u igri pokreću dijete, razvijaju sve njegove potencijale, kako fizičke tako i psihičke (perceptivnu, kognitivnu i emocionalnu dimenziju), razvija se briga za druge, odgovornost za vlastito ponašanje, otklanja se stres i napetost kod djece.

Povećanjem starosne dobi povećava se i vrijeme provedeno u timskoj igri, a smanjuje vrijeme provedeno u individualnoj igri. U prošlosti su se djeca slobodno igrala vani, krećući se bez nadzora odraslih. Igrali su se bez uplitanja odraslih, nije bilo nikoga da im kaže ko treba u kojoj ekipi da igra, ili po kojim pravilima se treba igrati. Danas se djeca nalaze pod stalnim nadzorom roditelja, i ne samo to, nego su neka djeca uključena u redovne sportske aktivnosti, koje se u potpunosti odvijaju pod vodstvom odraslih.

U članku ‘Resurrecting Free Play in Young Children-Looking Beyond Fitness and Fatness’, autora Hillary L. Burdette i Robert C. Whitaker, raspravlja se o nužnosti vraćanja tradicionalnom obliku igre. Igra je za djecu prilika da nauče socijalne interakcije, a svi roditelji žele da njihova djeca budu uspješna na ovom području. Ta vještina se ogleda u sposobnostima uspostavljanja prijateljstava, saradnji s drugima, sposobnosti da se vodi i odlučuje, kao i da se slijede odluke drugih. Npr. djeca moraju odlučiti ko će se igrati, šta će se igrati, kad će igra početi, kad će završiti itd. Ovdje djeca moraju naučiti kako da prave kompromise. Ovdje stiču osobine

² Dr. Vera Smiljanić- Čolanović, Dr. Ivan Toličić: *Dečja psihologija*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1966, str 155.

³ Dr. Vera Smiljanić- Čolanović, Dr. Ivan Toličić: *Dečja psihologija*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1966, str 156.

poput: fleksibilnosti, empatije, samosvjesnosti i samokontrole. Sve ove osobine se podvode pod zajednički pojam poznat pod imenom 'emocionalna inteligencija', koja je osnova za sve buduće društvene interakcije. Ta inteligencija utiče na uspjeh na radnom mjestu, kao i na uspjeh u svim sferama intimnih društvenih odnosa. Ona im pomaže u ulasku u doba zrelosti, u kome će morati razvijati i zadržavati ostvarene društvene odnose. Ova inteligencija se najviše razvija kroz slobodnu igru.⁴

U nižim razredima osnovne škole, kao i u predškolskim ustanovama, moguće je koristiti sljedeće vrste igara:

Muzičke igre - obuhvataju razne vrste brojalice, koje mogu biti sačinjene od pravih ili izmišljenih riječi, tipa: *bija, baja, bjuf* i sl. Ove vrste igara su dobra govorna vježba, a istovremeno su društvene igre, jer obično služe za raspored igrača.

Igre tijelom - predstavljaju vrste igara koje uključuju pokrete tijelom i praćenje muzike. Na taj način djeca uče da prate ritam, da se oslobađaju napetosti i da razvijaju osjećaj za snalaženje u prostoru (lijevo, desno, gore, dole i sl.).

Igre mašte i zamišljanja - to su imitativne igre u kojima djeca oponašaju odrasle ljude, a u kojima možemo prepoznati elemente onoga što ih muči.

Kroz poštivanje pravila igre koje damo u razredu učenici uče kako da prihvataju ograničenja, čak i onda kada to nije u skladu s njihovim zadovoljstvom, nego u interesu egzistencije unutar razreda, a na taj način uče da prihvataju i pravila unutar šire društvene zajednice. Kroz složene igre dolaze u dodir s drugom djecom, gdje uče o odnosima pojedinca prema drugima, a ugodnosti prijateljstva i neugodnosti sukoba, kao i o načinu kako da se nose s tim osjećanjima.

Kroz igru afirmiraju se i pasivni članovi grupe, gdje mogu testirati sebe bez straha od poraza. U igri spoznaju mehanizme tolerancije, fleksibilnosti i usvajanja različitih mišljenja. Kroz igru oni uče kako da usvoje i preuzmu svoju spolnu ulogu, tj. uče se muškim i ženskim stereotipnim ponašanjima.

Djeca sa intelektualnim deficitom se znaju igrati kao i djeca sa normalnim razvojem ako se igra dobro organizuje i ako se djeca sa puno strpljenja pripreme za igru. Socijalizacija kao društveni kontekst u kome ljudi međusobno sarađuju i komuniciraju podrazumijeva kontrolu emocija što se veoma uspješno ostvaruje

⁴ www.archpediatrics.com at University of California - Berkeley, November 10, 2006

kroz razne društvene igre u kojima mogu učestvovati i djeca sa intelektualnim deficitom. Kroz organizovane forme nastave Tjelesnog i zdravstvenog odgoja mogu se formirati navike i otklanjati sebičnost i na taj način razvijati smisao za saradnju i rješavanje socijalnih problema čime se ostvaruje mikrosocijalna adaptacija. Za socijalni razvoj djece sa usporenim kognitivnim razvojem je posebno važno da steknu određene socijalne vještine koje mogu poboljšati obrazovne mogućnosti.

Nastava Tjelesnog i zdravstvenog odgoja u nižim razredima osnovne škole mnoge svoje zadaće realizira kroz dobro osmišljene dječije igre. Djecu sa intelektualnim deficitom treba strpljivo poučavati pravilima igre i oni će sa oduševljenjem da se igraju. Veoma je važno da nastavnici odgojno djeluju na ostalu djecu da prihvataju djecu sa intelektualnom deficijencijom i da se sa njima igraju, jer je primjećeno da ih zbog njihovih psihofizičkih prikraćenosti odbacuju i izbjegavaju u igri.

Profesori Hadžikadunić Muris i Madžarević Mirjana su u svom metodičkom udžbeniku dali kvalitetan instrumentarij za svakolike psihosomatsko poticanje dječijeg razvoja a koji se veoma uspješno može operacionalizirati i u radu sa djecom koja imaju intelektualni deficit. Našli smo shodnim da za ovaj rad izdvojimo neke od dječijih igara koje mogu utjecati na psihosocijalni razvoj ove vulnerabilne grupe učenika.

Trka sa graham

Dvije ekipe učenika se takmiče ko će prije prenijeti grah s mjesta na mjesto koristeći kašiku. Učenici dodaju žlicu s graham od prvog do zadnjeg igrača.

Ples s vrećicom na glavi

Svi učenici na glavi imaju vrećice punjene graham, rižom ili sl. Nastavnik pušta muziku, a učenici plešu u slobodnom stilu. Pobjednik je onaj ko zadnji ostane s vrećicom.

Kretanje za zvukom

Svi učenici zatvore oči i dignu glavu. Ispred njih se nalazi jedan učenik koji proizvodi neki zvuk pomoću nekog instrumenta.

On zasniva i kreće se slobodno po prostoru, a ostali ga nastoje pratiti.

Telefon

Učenici mogu sjesti u krug ili stati u vrstu. Jedan od učenika šapne susjednom učeniku neku poruku, a ovaj je prenosi dalje šaputanjem. Zadnji učenik u nizu uzvikuje poruku. Poruka skoro uvijek izaziva smijeh djece jer joj se oblik potpuno mijenja.

Kuglanje s loptom

Postaviti devet čunjeva na udaljenosti od 5m. Povuci liniju s koje se lopta baca ili kotrlja. Svaki od učenika pokušava da pogodi lopte. Pobjednik je onaj ko iz tri pogađanja pogodi najviše lopti.

Ko zove

Učenici sjedu u krug, svi okrenuti licem jedni prema drugima. Jedan učenik zatvara oči i treba da pogodi ime onoga ko ga zove. Nastavnik znakom pokazuje na učenika koji treba da izgovori ime učenika sa zatvorenim očima. Odabranik mijenja glas. Ako učenik pogodi ko ga zove, slijedi izmjena, a ako ne pogodi i dalje nastavlja s pogađanjem.⁵

Zaključak

Socijalizacija je složen proces učenja kojim kroz interakciju sa društvenom okolinom djeca usvajaju znanja, stavove, vrijednosti ponašanja neophodna za sudjelovanje u životu društva. Djeca sa intelektualnom deficijencijom su vulnerabilna kategorija kod kojih su veoma često uz intelektualni deficit prisutni i neki oblici psihomotorne prikraćenosti i socijalne neprilagođenosti i alijenacije. Kako je težište u radu sa ovom djecom njihovo socijalno uključivanje u društveni kontekst, nastava Tjelesnog i zdravstvenog odgoja u tom pogledu pruža posebne mogućnosti, prvenstveno kroz dobro osmišljene i prilagođene dječije igre.

⁵ Muriz Hadžikadunić, Mirjana Madarević: *Metodika nastave tjelesnog odgoja*, Štamparija Fojnica, Zenica, 2004.

Literatura

- Hadžikadunić, M.; Mađarević, M. (2004), *Metodika nastave tjelesnog odgoja*, Štamparija Fojnica, Zenica
- Ćatić, R.; Stevanović, M.; (2001), *Pedagogija*, Pedagoški fakultet, Zenica
- Gudjons, H. (1994), *Pedagogija-temeljna znanja*, Educa, Zagreb
- Ćatić, A.; Tomić, R. (2009), *Metodika nastave tjelesnog i zdravstvenog odgoja*, OFF-SET, Tuzla
- Bala, G.(1985), *Sposobnosti i osobine lakše psihički ometenih učenika*, Fakultet fizičke kulture, Novi Sad
- Rodić, N. (2000), *Teorija i metodika fizičkog vaspitanja*, Učiteljski fakultet, Sombor
- Selimović, E. (2001), *Osnovi razvojne i pedagoške psihologije*, Univerzitet "Džemal Bijedić", Mostar
- Smiljanić-Čolanović, V.; Toličić, I. (1966): *Dečja psihologija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
- Mraković, M. (1971), *Tjelesno vježbanje i delikvencija maloljetnika*, Sportska štampa, Zagreb
- www.archpediatrics.com at University of California - Berkeley, November 10, 2006